

فہرست نسخہ ہامی خطی فارسی پاکستان

(فہرست ... نسخہ خطی کتابخانہ ہامی شخصی و دولتی)

جلد اول

علوم قرآنی، حدیث، فقہ و اعمال دینی، بیاض، چاندانی،

اخلاق، فلسفہ، منطق، تاریخ و جغلیہ

تالیف

عارف نوشاہی

- سرشناسی : عارف نوشاهی، رضاالله شاه
Arif Nawshahi, RizaAllah Shah
- عنوان و نا پدیدآور : فهرست نسخه‌های خطی فارسی پاکستان: (فهرست ۸۰۰۰ نسخه خطی فارسی از کتابخانه‌های شخصی و دولتی پاکستان) / تألیف عارف نوشاهی
- مشخصات نشر : تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب، ۱۳۹۶.
- مشخصات ظاهری : ۴
- فروست : میراث مکتوب، ۳۱۱. فهرست نسخه‌های خطی؛ ۹.
- شابک : دور: ۱۱-9-978-600-203-142-6؛ ج. ۱: ۶-978-600-203-143-3؛ ج. ۲: ۳-978-600-203-144-4؛ ج. ۳: ۴-978-600-203-145-7؛ ج. ۴: ۷-978-600-203-146-4
- وضعیت فهرست‌نویسی : فیپا
- یادداشت : کتابنامه.
- مندرجات : ج. ۱: علوم قرآنی، حدیث، کلام، فقه و اعمال دینی... - ج. ۲: عرفان، نسب‌نامه و شجره‌نامه‌ها، علوم طبیعی، پزشکی - ج. ۳: ادبیات، جغرافیا، سفرنامه، تاریخ، علوم غریبه، افزوده‌ها - ج. ۴: نسخه‌های تصحیح‌شده.
- عنوان دیگر : فهرست ۸۰۰۰ نسخه خطی فارسی از کتابخانه‌های شخصی و دولتی پاکستان.
- موضوع : نسخه‌های خطی فارسی - پاکستان - فهرست‌ها
- موضوع : Manuscripts, Persian-Pakistan-Catalogs
- موضوع : نسخه‌های خطی فارسی - فهرست‌ها
- موضوع : Manuscripts, Persian-Catalogs
- موضوع : نسخه‌های خطی - پاکستان - فهرست‌ها
- موضوع : Manuscripts-Pakistan-Catalogs
- شناسه افزوده : مرکز پژوهشی میراث مکتوب
- رده‌بندی کنگره : ۱۳۹۶ ع ۲ ف / ۶۶۰۵ Z
- رده‌بندی دیویی : ۰۱۱/۳۱
- شماره کتابشناسی ملی : ۴۸۲۲۴۹۲

فهرست نسخه‌های خطی فارسی پاکستان

(فهرست ۸۰۰۰ نسخه خطی کتابخانه‌های شخصی و دولتی)

(جلد اول)

عربی، انی، حدیث، کلام، فقه و اعمال دینی، بیاض‌ها، چند دانشی،

اخلاق، فلسفه، منطق، ملل و نحل

تألیف: عارف نوشاهی

نشر: میراث مکتوب

مدیر تولید: محمد باهر

مدیر فنی: حسین شاملوفرد

پ اول: ۳۹۶

شمارگان: ۲۰۰ نسخه

بهای دوره با جلد شومیز: ۲۱۰۰۰۰ تومان

بهای دوره با جلد سخت: ۲۵۰۰۰۰ تومان

شابک دوره: ۹ - ۱۴۱ - ۲۰۳ - ۶۰۰ - ۷۸

شابک ج ۱: ۶ - ۱۴۲ - ۲۰۳ - ۶۰۰ - ۷۸

چاپ (دیجیتال): میراث

همه حقوق متعلق به ناشر و محفوظ است
نشر الکترونیکی اثر بدون کسب اجازه کتبی از ناشر ممنوع است

نشانی ناشر: تهران، ش. پ: ۱۳۱۵۶۹۳۵۱۹

تلفن: ۶۶۴۹۰۶۱۲، دورنگار: ۶۶۴۰۶۲۵۸

E-mail: tolid@MirasMaktoob.ir

<http://www.MirasMaktoob.ir>

فهرست

صفحه

۱. سیاست‌گذاری یازده
۲. مقدمه مؤلف سیزده
۳. نامواره، فبای کتابخانه‌ها و مجموعه‌های شخصی پاکستان چهل و سه
۴. فهرست منابع شصت و سه
۵. نام فهرست‌نویسان و همکاران هفتاد و سه

۱. علوم قرآنی

۱. ترجمه قرآن مجید ۳
۲. تفسیر قرآن مجید ۱۸
۳. تجوید و قرائت ۷۱
۴. درباره قرآن مجید ۱۰۲
۵. قصه‌های قرآن مجید / قصه‌های پیامبران برگرفته از قرآن مجید ۱۱۶

۲. حدیث

۱. اصول حدیث ۱۲۳
۲. مجموعه‌های حدیث ۱۲۵
۳. کلام ۱۳۹

۴. فقه و اعمال دینی

۱. اصول فقه ۲۴۱
۲. فقه ۲۴۳

۳۶۹	۳. اوراد، ادعیه و اعمال دینی
۴۱۱	۵. بیاض‌ها
۴۹۹	۶. چنددانشی
۵۱۷	۷. اخلاق
۵۷۹	۸. فلسفه
۵۹۳	۹. منطق
	۱۰. ملل و نحل
۶۰۱	۱. ملل و نحل
۶۰۹	۲. مسیحیت
۶۱۰	۳. هندویی

مقدمه مؤلف

این مقدمه در محورهای زیر نگاشته می‌آید:

- I. چگونگی فراهم آمدن فهرست حاضر؛
- II. نظم و ترتیب فهرست حاضر؛
- III. تجربه‌ها و نتیجه‌های بدست آمده مؤلف؛
- IV. نقد بر فهرست‌های پاکستان، فهرست مشترک تألیف احمد منزوی؛
- V. آینده فهرست نویسی محظوظات در پاکستان.

I. چگونگی فراهم آمدن فهرست حاضر

نخستین تجربه تهیه و تدوین فهرست مشترک برای نسخه‌های خطی فارسی در پاکستان، در مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد [سازین : «مرکز»] به کوشش استاد احمد منزوی انجام گرفت^۱ که با نام فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان [سازین : فهرست مشترک] و با معرفی حدود ۶۰,۰۰۰ نسخه خطی در ۱۴ مجلد منتشر شد.^۲ با چاپ شدن ۱۴ مجلد فهرست مشترک باز هم کار فهرست نویسی نسخه‌های خطی فارسی در پاکستان به پایان

۱. استاد احمد منزوی در فاصله سال‌های ۶۹-۱۳۵۶ش/۹۰-۱۹۷۷م در مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد مشغول به کار بود. محصول اقامت ۱۳ ساله استاد، فهرست نسخه‌های خطی [فارسی] کتابخانه گنج‌بخش (۵ مجلد) و فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان (۱۴ مجلد) است.

۲. فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، انتشارات مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد ۱۳۷۵-۱۳۶۲ش/۱۹۹۷م-۱۹۸۳م، ۱۴ مجلد.

نرسیده است.

گمان مبر که به پایان رسید کار مغان هزار بادۀ ناخورده در رگ تاک است
من که از ۲۲ سالگی، در سال ۱۳۵۶ ش/ ۱۹۷۷ م، دستیار استاد منزوی در مرکز بودم و از
کم و کیف شیوۀ فهرست نویسی و تنظیم و ترتیب آن، از نخستین تا واپسین جلد فهرست مشترک
آگاه بودم و تجربیاتی در نسخه‌شناسی و فهرست نویسی به دست آورده بودم، تصمیم گرفتم که راه
استاد منزوی و کار فهرست نویسی را ادامه دهم. در مدت ۲۳ سالی که گذشت، علاوه بر فهرست
کردن تک نسخه‌های پراکنده که در هر کجای پاکستان دیده‌ام، چندین مجموعه کوچک و بزرگ را
نیز با ا. عامت خاطر و حوصله فهرست نویسی کرده‌ام که برخی از آنها به صورت کتاب و مقاله
چاپ شده است.^۱

۱. مجموعه‌هایی که پس از رستن استاد منزوی از پاکستان، فهرست نویسی کردم و فهرست آنها
چاپ شده، به شرح زیر است:

۱. فهرست مخطوطات کتب خانۀ فرشت، مغربی پاکستان اردو اکیڈمی لاہور، ۱۹۹۳ م،
۶۲ صفحه.

۲. «کتب خانۀ مخدوم اسلام آباد کی بعض مخطوطات»، فکر و نظر، اسلام آباد، جلد ۳۳، شمارۀ
۳، شعبان - شوال ۱۴۱۶ هـ / جنوری - مارچ ۱۹۹۶ م، ص ۲۵ - ۷۴.

۳. «کتب خانۀ خیریه پشاور کی مخطوطات»، فکر و نظر، اسلام آباد، جلد ۳۴، شمارۀ ۲،
جمادی الاول - شعبان ۱۴۱۷ هـ / اکتوبر - دسمبر ۱۹۹۶ م، ص ۳ - ۱.

۴. فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانۀ مرکزی دانشگاه پنجاب، لاہور، پاکستان، مجموعه‌های
آزاد، پیرزاده، شیرانی، کیفی و عمومی، مرکز پژوهشی میراث مکتوب، تهران، ۲۰۲۰ م، جلد.

۵. فهرست نسخه‌های خطی فارسی آرشیو ملی پاکستان، اسلام آباد (گنجینۀ مفتی فضل عظیم بهیروی)،
مرکز پژوهشی میراث مکتوب، تهران، ۲۰۱۲ م.

۶. سیہ بر سفید، مرکز پژوهشی میراث مکتوب، تهران، ۲۰۱۱ م، معرفی تک نسخه‌ها و برخی
مجموعه‌های کوچک.

۷. مجموعه میان مسعود احمد جھنڈیر: سردار پور، میلیسی.

۸. مجموعه قاضی محمد رئیس احمد قادری، ڈھوک قاضیان، ضلع راول پندی.

وقتی در ۲۰۱۰م «تیم» طرح «فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه‌های شخصی پاکستان» را تصویب کرد، به فکر سر و سامان دادن یادداشت‌هایی افتادم که بعد از منتشر شدن مجلدات چهارده‌گانه فهرست مشترک فراهم آمده و بدون استفاده مانده بود.

فهرست حاضر در عمل، گسترده‌تر و فراتر از طرحی است که به «تیم» پیشنهاد شده بود. اکنون این فهرست در برگیرنده مشخصات نسخه‌هایی است که در کتابخانه‌های شخصی، خانقاهی، نیمه‌دولتی و دولتی نگهداری می‌شود؛ البته بیشتر نسخه‌ها متعلق به مجموعه‌های شخصی است.

اگرچه تمام فهرس پاکستان را یکدست و درهم کردن و در یک قالب ریختن، فوایدی در بردارد و مراجع‌شنده می‌تواند مشخصات همه نسخه‌ها را یکجا از نظر بگذراند، اما من در طرح خود این کار را نکردم و چنان از فهرس را، که جداگانه به‌طور مطلوب چاپ شده است^۱، در این طرح نگنجانده‌ام. به همین دلیل این کار در این مرحله دوباره کاری و اتلاف نیروی مادی و معنوی است. نخست باید نسخه‌های فهرست‌نمده را فهرست کرد. تدوین و عرضه کردن فهرست کلان و جامع را می‌توان به فرصتی موکول کرد که قریب حاصل شود اگر نه همه نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، بلکه ۸۰ یا ۹۰ درصد نسخه‌های معادله فهرست‌برداری شده است. فهرست حاضر را پس از فهرست مشترک باید گام دوم در این راستا به شمار آورد.

فهرست حاضر بر مبنای سه نوع منبع تألیف شده است:

الف. یادداشت‌هایی که مستقیماً از روی نسخه‌ها برداشته‌ام.

ب. یادداشت‌هایی که در آرشیو مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان اسلام آباد، بدون استفاده مانده بود.

ج. منابع چاپ‌شده به صورت فهرست، مقاله، مقدمه کتابها و هر نوع مأخذی که اطلاعاتی درباره نسخه‌های خطی دارد.

۱. مانند: فهرست نسخه‌های خطی فارسی آرشیو ملی پاکستان گنجینه فضل عظیم بهیروی؛ فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب لاهور؛ فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه دانشگاه پنجاب لاهور، گنجینه آذر.

II. نظم و ترتیب فهرست

الف. ترتیب کلی

فهرست حاضر به ترتیب موضوعی و در داخل آن به ترتیب الفبایی نام آثار تنظیم شده است.

اگرچه در تنظیم موضوعات به دو سیستم رایج کتابداری - دده‌هی دیویی و کتابخانه کنگره - نظر داشتم، اما تماماً پای‌بند آنها نبودم و از تجربیاتی نیز استفاده کردم که بیشتر در کتابشناسی آثار فارسی چاپ‌شده در شبه قاره (تهران، مرکز پژوهشی میراث مکتوب، ۱۳۹۱ ش / ۲۰۱۲ م) به دست آورده‌ام.

چون فهرست حاضر نوعی ذیل بر فهرست مشترک هم هست، از سویی نمی‌خواستم از ترتیب و توالی آن فهرست زیاد فاصله بگیرم. استاد منزوی در فهرست مشترک در مجلدات ۱ تا ۴ نظم موضوعی - الفبایی و مجلدات ۵ تا ۱۳ نظم زمانی پدیدآورندگان را رعایت کرده است. من در فهرست حاضر سرتاسر به نظم موضوعی - الفبایی پای‌بند بودم، مگر در بخش ادبیات منظوم که این بخش به ترتیب تخلص و اعراس تنظیم شده است؛ زیرا مراجعه‌کننده بیشتر با تخلص شاعر آشناست و برای پیدا کردن آثار هر شاعر، قافیه او کلید دم دست است. این نظم کمک کرده که آثار منظوم ادبی هر شاعر، در یک جا معرفی شود.

در فهرست مشترک در بخش «اخلاق / فقه / معنوی» کتابهایی نیز قرار گرفته که متعلق به عقاید دینی یا رفتار روزمره امور شرعی است. در فهرست حاضر این گونه کتابها تفکیک شده و در بخش‌های کلام و فقه جای داده شده است.

در فهرست حاضر موضوعاتی نیز افزوده شده که در فهرست مشترک بدانها اعتنا نشده است، مانند بخش‌های «ترجمه قرآن مجید به فارسی»، «بیاض‌ها» و «سر خوشنویسی».

اگر اثری از عربی به فارسی ترجمه یا شرح شده، در نظم الفبایی، عنوان اثر عربی مدخل اصلی قرار گرفته و سپس ذیل عنوان «ترجمه» ترجمه‌های فارسی و زیر عنوان «شرح» شرح‌های فارسی آن آمده است. هر ترجمه و شرح، شماره مسلسل خود را دارد تا از دیگر مدخل‌ها متمایز شود. همین شیوه برای «شرح‌ها» و «گزیده»های آثار فارسی اعمال شده است. در این گونه موارد اثر فارسی مدخل اصلی قرار گرفته و شرح‌ها و گزیده‌ها به دنبال آن آمده است.

ب. تعداد موضوعات

روی هم رفته در فهرست حاضر ۲۶ موضوع اصلی اساس قرار گرفته و زیر آن ۴۶ زیرموضوع آمده است. به سخن دیگر، در این فهرست ۴۶ موضوع و زیرموضوع آمده است.

ج. روش تنظیم اطلاعات

هر مدخل (اثر) در دو بخش - کتابشناسی و نسخه‌شناسی - تنظیم شده است.

در بخش «کتابشناسی» اطلاعاتی به شرح زیر پیچیده شده است:

- نام اثر (اگر اثر به دو یا چند نام مشهور بوده، هر دو، سه ... نام آمده است)

- نام مؤلف / مترجم / شارح / خلاصه کننده ... و سال تولد و فوت او به هجری و میلادی یا روزگار او.

- تاریخ تألیف به هجری و میلادی، ماده تاریخ / قطعه تاریخ.

- توضیح کلی درباره موضوع و سرصل‌های اثر.

- عبارت آغازین.

- ارجاع به فهرست مشترک و دیگر منابع.

در بخش «نسخه‌شناسی» به این اطلاعات توجه است:

- نشانی محل نگهداری نسخه.

- شماره ثبت نسخه در کتابخانه / محل نگهداری.

- تاریخ دقیق یا سده کتابت.

- نام کاتب.

- عبارت ترقیمه (انجامه).

- نوع خط و آرایش‌ها.

- یادداشت‌های مهم در ابتدا و انتهای نسخه.

- عبارت مهرها در نسخه.

- اشاره به ناقص یا کامل بودن نسخه.

- تعداد اوراق.

- ذکر منبع، نام گزارشگر داخل پراوتر.

البته در هر دو بخش با توجه به مشروط بودن دسترسی به اطلاعات، کمی و بیشی در درج این زیرموضوعات وجود دارد و لزوماً هر مدخل در برگیرنده تمام اطلاعات مذکور نیست. چون این فهرست نوعی ذیل بر فهرست مشترک است، در مورد آثار تکراری که بیشتر در فهرست مشترک معرفی شده، اطلاعات کتابشناسی در فهرست حاضر حذف شده و بعد از آوردن نام اثر و نام مؤلف، فقط به ارجاع «همان: مشترک» اکتفا شده است.

در مقدمه کتاب دو فهرست اضافه شده است:

فهرست نامگوی ۳۱۷ کتابخانه پاکستان که نسخه‌های آنها در این فهرست معرفی شده است. در فهرست مشترک این گونه اهتمام دیده نشده و مراجعه‌کننده اصلاً نمی‌داند از چه کتابخانه‌هایی اطلاعات به این فهرست وارد شده است.

۲. فهرست کتاب‌های چاپ که در فهرست حاضر مکرر از آنها استفاده شده و بدانها ارجاع داده شده است.

مؤلف در اینجا این توضیح را می‌داند:

اطلاعات نسخه‌های کتابخانه‌هایی که در فهرست حاضر درج شده، بدین معنی نیست که تمام نسخه‌های آن کتابخانه در این فهرست ثبت شده است. بلکه هر چه مؤلف دیده یا در منبع مورد استفاده، درست تشخیص داده، در این فهرست وارد کرده است. به طور مثال: هنوز حدود ۳۰۰۰ نسخه خطی فارسی کتابخانه گنج‌بخش، اصلاً در فهرست برداری تفصیلی و علمی نشده است.^۱ چون در فهرست حاضر چند عنوان از آن که فهرست نشده، به مناسبتی وارد شده است، ناچار در فهرست نامگوی کتابخانه‌ها نام «گنج‌بخش» نیز آمده است.

د. اهتمام‌های مؤلف

علاوه بر معرفی نمودن آثار یا نسخه‌ها به روشی که در سطور پیشین ذکر شد، مؤلف فهرست حاضر اهتمام‌های دیگر نیز داشته است:

۱. در تاریخ ۲۵ اپریل ۲۰۱۵ شماره ثبت نسخه‌های خطی در کتابخانه گنج‌بخش به ۱۷۳۳۱ رسیده است. استاد منزوی در دوره ۵ جلدی فهرست نسخه‌های خطی [فارسی] گنج‌بخش، نسخه‌هایی تا شماره ۱۴۰۹۵ را بررسی کرده است. بعد از آن کسی به فهرست تفصیلی نپرداخته است.

- آثاری که در فهرست مشترک نیامده و اولین بار در فهرست حاضر مطرح شده، اگر مؤلف آنها را مستقیماً دیده و مهم تشخیص داده، با تفصیل بیشتر معرفی کرده است. گاهی این معرفی به حد مقاله تحقیقی رسیده است. ازین گونه اهتمام‌ها در این فهرست زیاد است. در اینجا به چند مدخل اشاره می‌شود: خلاصه معانی التزیل (تفسیر)، احوال و مناقب شیخ احمد ملکوالی (شرح حال پیران)، فایض القلوب (شرح حال پیران)، محاکمات الشعرا (نقد ادبی) و...

- آثاری که از پیش در فهرست مشترک معرفی شده، اگر نقص اطلاعات داشته، در فهرست حاضر با شرح رؤیت نسخه، اطلاعات تکمیل شده است. مثلاً در مدخل‌های: مظهر کل (کلام)، زادالمعاد (شرح حال پیران)، آینه بخت (تاریخ شبه قاره)، قواعد الهدایت (علوم غریبه، رمل).

- برخی از نسخه‌هایی که پیشتر به وسیله دیگر فهرست‌نویسان در فهرست مشترک گزارش شده، نگارنده این سطور بازنگری کرده و اشتباهات پیشینان را اصلاح کرده و اطلاعاتی بر آن افزوده است. نسخه‌های موجودی دکتر وحید قریشی و میان مسعود احمد جهنڈیر ازین گونه است. برخی نسخه‌های آرشیو ملایم پاکستان (مجموعه عمومی) نیز بازنگری شده است. مثلاً در فهرست مشترک، ۱۳۸۷/۳ به نقل از سعید احمد خان (فهرست‌نویس آرشیو) کتابی با نام جوامع الکلم (ملفوظات سعدالدین کاشغری) گزارش شده است. ولی با بازنگری معلوم شد که این کتاب نه جوامع الکلم نام دارد و نه ملفوظات سعدالدین کاشغری است، بلکه شرح رباعیات جامی (فلسفه) است.

- در فهرست مشترک از برخی منابع که کماحقه استفاده نشده، و برخی اطلاعات از قلم افتاده است، نگارنده سطور این گونه منابع را بازنگری کرده و اطلاعاتی که از قلم افتاده بود را در فهرست حاضر افزوده است.

- در حین نقل اطلاعات از منابع، چشم‌پسته به آنها اعتماد نشده است. نگارنده این سطور در تنقیح و تصحیح اطلاعات، سعی خود را کرده است. مثلاً در منبع (تحقیق، ۳۶/۳) نام اثر «سندالمجالس» بوده، ولی با تحقیق معلوم شد که در اصل «رُشد المجالس» (اخلاق) است.

- برای پرهیز از تکرار ثبت نسخه‌ها در فهرست حاضر، هر نسخه، یک بار با فهرست مشترک سنجیده شده و اطمینان حاصل شد که آن نسخه پیشتر در فهرست مشترک نیامده است. این عمل کمک کرد که جابجایی نسخه‌ها شناخته شود. این گونه جابجایی‌ها نیز در فهرست حاضر

نشان داده شده است. تکرار ثبت نسخه‌ها در فهرست حاضر فقط به شرطی بوده که اطلاعات مندرج در فهرست مشترک ناقص یا اشتباه بوده است.

III. تجربه‌ها و نتیجه‌های به دست آمده مؤلف

الف. جابجا شدن مجموعه‌ها و نسخه‌ها

بعضی از کتابخانه‌های شخصی که نام آنها در فهرست مشترک آمده، اکنون تغییر مکان یا تغییر نام داده است یا برخی از نسخه‌ها جابجا شده است. موضوع سیر و سفر نسخه‌ها در پی همین دخل خواهد آمد. در اینجا فهرستی از کتابخانه‌هایی آورده می‌شود که برخی نسخه‌های آنها دیگر در محل سابق نیست:

نشانی محل فعلی

کتابخانه ملی پاکستان، اسلام آباد

موزه ملی پاکستان، کراچی

دانشگاه قائداعظم اسلام آباد و

انستیتو سندالاجی، جام شورو

گنج بخش موزه لاهور، موزه ملی کراچی،

کتابخانه ملی اعظم کشور برونی، برخی

کتابخانه‌های عربستان سعودی و کویت

سچل سرمست، بیرمنگام (تشریف نام)

سنترال لائبریری، بهاولپور

گنج بخش، اسلام آباد

گنج بخش، اسلام آباد

برخی در بازار سیاه و برخی به خلیل الرحمان

داودی فروخته شد.

نشانی محل پیشین

احسان دانش، لاهور

پیر جهنڈو، سند

حسام الدین راشدی، کراچی

خلیل الرحمان داودی، لاهور

خیرپور پبلک لائبریری، خیرپور

شمس الدین وزیر آموزش و

پرورش ایالت بهاولپور

ضیاء العلوم، سرمیدانی

ظهور اشرف حکیم، کراچی

عالمگیر شجاع، لاهور

عبدالحق (مهر)، ملتان	کتابخانه میان مسعود احمد، سرداریور جهنڈیر
عبدالرحیم جمیل (حکیم)، گجرات	کتابخانه مخدوم، اسلام آباد
لعل شاه بخاری، راول پندی	گنج بخش، اسلام آباد
لیاقت میموریل، کراچی	کتابخانه ملی پاکستان، اسلام آباد
محمد اقبال مجددی، لاهور	کتابخانه خیریه پیر عبداللہ جان، پشاور
محمد ایوب قادری، کراچی	موزہ ملی پاکستان، کراچی
محمد باقر (دکتر)، لاهور	کتابخانه ہمدرد، کراچی
محمد شفیع (دکتر)، مولوی، لاهور	کتابخانه ملی پاکستان، اسلام آباد
محمد طیب شاہ ہمدانی، قمبر	گنج بخش، اسلام آباد
محمد موسی امرتسری حکیم، لاهور	دانشگاه پنجاب، لاهور
میان مسعود احمد، سرداریور جهنڈیر	نسخہ های خطی بین سہ برادر تقسیم شدہ است و اکنون در دو محل مختلف در سرداریور جهنڈیر نگہداری می شود.
نبی بخش بلوچ، حیدرآباد	آرشیو، کراچی
ب. سیر و سفر نسخہ های خطی	

سیر و سفر نسخہ های خطی، چه درگذشتہ و چه در حال، معمول بودہ و ہست. حرکت نسخہ ها از جایی بہ جایی، علت های گوناگونی دارد کہ یکی از آنہا جنگ است. مداخلہ نظامی اتحاد جماہیر شوروی در افغانستان (۱۳۵۸ش/۱۹۷۹م) و سپس جنگ خانگی آسیبی جبران ناپذیر بہ ذخائر نسخ خطی آن کشور رسانید و ہزاران نسخہ از آنہا خارج شدہ بہ کشورہای ہمسایہ (ایران و پاکستان) و کشورہای غربی و ژاپن فروختہ شد. در حین فہرست نویسی، چندین «نسخہ مهاجر» افغانستان را در کتابخانہ های گنج بخش، موزہ لاهور، موزہ ملی کراچی، مجموعہ های خصوصی مسعود احمد جهنڈیر (سردار پور، میلسی) و خلیل الرحمان داودی (لاہور) دیدہ ام کہ مہر کتابخانہ امیر عبدالرحمان و دیگر کتابخانہ های دولتی و رسمی و یادداشت های رجال فرہنگی افغانستان را دارند. در اینجا فقط بہ چند نسخہ مہم اشارہ می شود:

- مجموعه لطایف و سفینه ظرایف متعلق به دانشگاه کابل بوده که نزد مرحوم داودی دیدم و اکنون این نسخه دوباره به کابل بازگشته است.

- نسخه شواهد النبوة (سیرت النبی) به کتابت درویش علی بن شیخ بهاء الدین بن علی بن عمر الخافی در هرات در ۸۹۰ هـ نیز نزد مرحوم داودی دیدم.

- معارج النبوة که مَهر کتابخانه امیر عبدالرحمان دارد، و دیوان باباغانی که متعلق به دانشگاه کابل بوده، هر دو نزد مسعود احمد جهندی است.

- بیشترین تعداد نسخه‌های «پناهنده» افغانی در کتابخانه گنج‌بخش (اسلام‌آباد) موجود است، از جمله نسخه نفحات الانس (شماره ۹۲۶۰) با حاشیه دستخط جامی و به کتابت سیف الله بن محمد الخلوئی در شعبان ۸۸۳ هـ (حین حیات جامی). مَهر کتابخانه شخصی «عبدالغفور فرقه مشر» بر نسخه حکایت را بر آن دارد که نسخه از هرات کوچیده است.

نگارنده سمور را این‌طور است که نه فقط برای پیدا کردن رد پای نسخه‌های مهاجر افغانستان، بلکه برای به دست آوردن اطلاعات آثار قلمی مؤلفان و کاتبان افغانستان و آسیای میانه، به ویژه تاجیکستان، به فهارس نه‌خه‌های خطی پاکستان که پس از ۱۹۷۹م چاپ شده است، باید مراجعه کرد.

ج. توجه به کاتبان نسخه‌ها

برای تکمیل تاریخ فرهنگ خوشنویسی در اسلام، بسیار ضرورت دارد که فهرست‌نویس در حین فهرست‌نویسی به اسامی کاتبان نسخه‌ها دقت و انبساط بیشتر کند و ازین موضوع سرسری نگذرد. مثلاً در مجموعه پیرزاده دانشگاه پنجاب نسخه‌ای از مناجات العارفين (Ppc IV 25/1650) به قلم حافظ عبدالغنی بن حافظ محمد علی دیدم که خطاطی معروف بوده است و احوال او در تذکره خوشنویسان غلام محمد هفت‌قلمی (ص ۸۶) آمده، ولی آثار قلمی او ذکر نشده است. همچنین نسخه معارج النبوة (سیرت النبی) به خط میر ماه بن میر عرب^۱ در ۱۰۱۹ هـ که نزد مرحوم داودی

۱. از آثار قلمی میر ماه بن میر عرب دو شاهنامه فردوسی نیز در دست است. یکی در مجموعه آزر، دانشگاه پنجاب، لاهور O-15/7248 که نیمه اول به قلم آدینه کاتب و نیمه دوم به قلم میر ماه است. نسخه بدون تاریخ است، اما در ظهیریه یادداشتی به قلم محمد عارف القاضی الحسینی النقشبندی

بود، به لحاظ خطاطی قابل طرح است.

د. نسخه‌های دوزبانه

پس از چیره شدن زبان اردو بر زبان فارسی در شبه قاره در قرن‌های ۱۲ - ۱۳ هـ در بعضی مجموعه‌ها نسخ فارسی و اردو کنارهم تهیه و جلد شده است. چون شاعران فارسی‌گوی شبه قاره روی به سرودن شعر اردو/ ریخته آوردند، دیوان‌های دوزبانه آنان تدوین شد. به مرور زمان تعداد منظومه‌های فارسی در دیوان‌های اردو کمتر شده است. در هر حال این نوع مجموعه‌های دوزبانه نیز قابل بررسی است و تا آنجا که مجال بوده، در فهرست حاضر بررسی شده است.

ه. نوشته‌های سرد و کم حجم

بعضی نسخه‌هایی که در این فهرست آمده، شاید نمی‌توان از آنها به عنوان یک «اثر» نام برد، اما با توجه به اهمیت موضوع آورده شده است. مثلاً حجم خلاصه استفتاء (فقه) از مفتی محمد سعدالله مرادآبادی (۱۲۱۹ - ۱۳۰۲ هـ) فقط ۲ ورق است. در آن فتاوی جواز خواندن خطبه به زبان فارسی داده شده که از نظر فرهنگ تلفیق زبان و دوزبانه شبه قاره حایز اهمیت است؛ چون در شبه قاره آثار فقهی مانند الاذلة القواطع علی الزام الیه فی التوابع از ابی محمد ویلوری و فتاوی علماء الهند علی منع الخطبة بغیر العربیة (انتشارات مکتبة الحقیقة، استانبول، ۲۰۱۰م) پدید می‌آمده، که الزام بر خواندن خطبه به زبان عربی دارند. در مقابل جمن آری، فتاوی مرادآبادی قابل طرح بوده است. درین فهرست حتی نیم ورق باقی مانده رساله عربی احمد محمد عباسی نیز آورده شده، زیرا این رساله متعلق به کتابخانه‌ای است که برپاد رفته و تأهدای این نام یک مؤلف در تاریخ مدیون همین نیم برگ است.

و. تفاوت نظر فهرست نویسان درباره اثر واحد

→

البخاری مورخ ۵ شعبان ۱۰۲۷ هـ دارد (خضر نوشاهی (آذرا، ۲۷۰). دیگری در دانشگاه پرینستون، امریکا است با تاریخ ۱۰۰۹ هـ در ترقیمه، کاتب خود را برادرزاده میر کلنگی کاتب خواننده است (حمید رضا قلیچ خانی، «کاتبان شاهنامه»، آینه میراث، تهران، سال هشتم، ش ۴۷، ۱۳۸۹ش). هر دو نسخه به خط نستعلیق است. شرح حال این کاتب به دست نیامد.